

Vargyas Lajos

Honfoglaláskori folklórkutatásaim áttekintése

Érdeklődésemet már fiatal koromban meghatározta a történelem iránti vonzódás, s ez tudományos pályámon végigkísért. Ebben a vonzódásban is egyike a legerősebbnek az volt, amely a nemzeti származás kezdeteire irányult: honnan jövünk, mit hoztunk magunkkal. Nem véletlen, hogy a legmesszebbi múltba mutató eredményem már egyik legkorábbi tanulmányomban jelentkezett: a népzeneinkben kimutatható ugor eredetű rétegről. Ez első változatában csak oroszul jelent meg.¹ Minthogy Kodályt rendkívül érdekelte a kérdés – ő is segített benne, amikor még gyűjtöttem hozzá az anyagot – később magyarul is megjelentettem kétszer annyi feldolgozott anyaggal a Kodály emlékkönyvben.²

Ebben a föltárult „rétegben” az volt a legmeglepőbb, hogy milyen széleskörű volt ez a nagyon messzi ősidőbe visszanyúló zenei örökség. Nemcsak a sirató különböző fejlettségű típusai őrizték kifejlődésének különböző fokozatait: a két egymás melletti záróhangot a 2. és 1. fokon, amit az énekes rögtönözve váltogathat egy szintén kötöttség nélkül rögtönzött dallamban (amely négy-öt hangnyi ereszkedés után ér ezekre a záróhangokra), fejlettebb változata egy terccel lejjebb ereszkedő, sőt egy kvarttal mélyebben újra két egymás melletti záróhangot váltogató típus. Ezzel már a sirató is elérte a kétrészes, kvarttal mélyebben ismétlődő formát, de még kötetlenül variált formában. Mindezek a sirató-típusok kötött, strofikus népdalokban is megjelennek és a legfejlettebb, kvarttváltó típus számos népdalban él tovább szinte napjainkig. Például a „Kállai kettős”-nek Kodály által a harmincas években fölvett dallama is ezt a még teljesen sirató-jellegű dallamot képviseli.

De nem ez a munka volt az első – sem az a néhány bizonytalan Szabolcsi-utalás előtte –, ami a „keleti témához” vitt: volt előtte már egészen más területen is néhány kijegyzett adatom keleti néphit-elemekről, amit 1947-ben közöltem inkább jelzésszerűen,³ majd később újabb eredményekkel együtt részletesen kidolgozva is közreadtam. Ezekben a földet tartó cethal, a föld felhozatala a tengerfenékről és a világot átérő endrefalvi tó-gát szerepelt mint föld-teremtési elképzelés, továbbá a pütkösdí királyság intézménye.⁴ Ebben a későbbi feldolgozásban a korábbi fölfedezések újabbakkal együtt szerepeltek

¹ „Ugorszkij szloj v vengerszkoj narodnoj muzüke” 1950.

² „Ugor réteg a magyar népzeneben” 1953.

³ „Keleti elemek a magyar néphitben” 1947.

⁴ „Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban” 1977.

részletes összehasonlításban az akkor elérhető szibériai és egyéb nemzetközi anyag keretében.

De hozzájárultak itt már újabb fölfedezések is: a nap-hold „megszerzése”, vagyis teremtésének emlékei – nálunk mesében –, a teremtésnek láncon-leeresztés formájában való elképzelése, az Ördögnek mint Istennel egyetértésben teremtő, de sikertelen szereplése: „Az ördög embört, lovat ki birt furmálni, de mikö mögindult, porrá vált”.

Vannak ezek közt olyanok is, amelyeket egy-egy korábbi kutató már észrevett, csak nem tudta összehasonlító feldolgozásban adni, amit én későbbi nagy áttekintések alapján mind szibériai, mind nyugat-európai vonatkozásban megtehettem. Ezeket eredeti meglátásaimmal együtt adhatom, mert mások korábbi meglátásainak is legalább *véglegesítését* vállalhatom.

A föld-felhozatalnak óriási szibériai területen elterjedt török-mongol hagyománya van. A láncon-leeresztés, az ördög által teremtett ember szét-hullása, és a „világot átérő endrefalvi tó-gát” csak ugoroknál található. De ezek pontosan olyan ritka, töredékes formában éltek nálunk, mint a – török-mongol – föld-felhozatal, ami viszont az ugoroknál is él. Nem lehetetlen, hogy ezt a török hatást már velük együtt éltük át.

De a legdőntőbb indítást a balladakutatás folyamán kaptam a keleti kapcsolatok feltárására. Mikor már átnéztem a teljes európai ballada-anyagot, és láttam mi van meg ott, s mi nincs, és kialakult elképzelésem a ballada műfajnak – az európai és magyar balladának – francia eredetéről, ott álltam a Molnár Anna ballada fa alatti jelenetének problémája előtt. Ez a jelenet kiugrott magának a balladának kétségtelen francia eredetű részeiből: nálunk volt meg teljes formájában, tőlünk terjedt el németekhez nyugatra és tovább dánokhoz, svédekhez; a franciáknál és Európában máshol pedig ismeretlen volt. Ez tehát igazolta László Gyula elképzelését, hogy ez a jelenet ugyanaz, ami a középkori Szent László legenda ábrázolásán és szibériai valamint perzsa képeken, aranyvereteken látható. Igen ám, de a képeknek valami szövegrészt kellett ábrázolniuk!

Nekiálltam tehát az elérhető szibériai epikus anyag átolvasásának. S meg is találtam – nemcsak a képeknek megfelelő jeleneteket –, hanem sokkal többet: balladáinkban és meséinkben található több teljes történetet vagy jelenetet, fogalmazási részleteket.

Itt – a balladában és a mesében – lehetett legbiztosabban megállapítani a keleti eredetet: mert az európai anyag ismerete – hogy ott mi nincs meg – épp itt volt a legvilágosabb. A balladában a saját munkám alapján, a mesében pedig a mesekatalógusok segítségével. (Ezért volt, hogy Berze Nagy már előttem is kimutatott néhány mesei összefüggést szibériai elemekkel.)

A mesére nézve ez az összefüggés az epikus énekekkel természetes magyarázatot kapott azokban a tapasztalatokban, amiket a szibériai és afrikai

hősénekekkel kapcsolatban több kutató megállapított; hogy az énekesek egy-egy hosszabb részlet eléneklése után prózában is elmondták a rész tartalmát, mert a különleges artikuláció miatt a szöveget nem mindig értették teljesen a hallgatók. Ezért van, hogy egyes mesék – mint a „Möndölöcskék” vagy a „Nap-hold megszerzése” szinte teljesen tartalmazzák egy-egy szibériai epikus ének témáját. De a ballada?

Ez a késő középkori műfaj, amely formájában és lényegében mindannak ellentéte, amit az epikus ének jelent, hogy használhatta föl a korábbi, általa kiszorított műfaj elemeit? Természetesen csakis átalakítva, a saját műfaja szellemében, sőt már annak szellemében kiválogatva belőle a felhasználhatót. Együttal bizonyítva, hogy az epikus hagyomány odáig élt és hatott. S hogy ez nem csak a magyaroknál volt így, hanem egész Európában így lehetett, bizonyítják azok a német és spanyol balladák, amelyekben szintén fennmaradtak korábbi hősénekek elemei, témái. (Valljuk be, lényegesen kevésbé balladás megoldásban, mint nálunk; különösen áll ez a német darabokra.)

Ilyen kiválasztott elem volt például a Mónár Anna fa-alatti jelenete, amit felhasználhattak annak a balladai csúcspontnak megfogalmazására, hogy az elcsalt nő rájön az előző áldozatok létezésére és a saját fenyegetett sorsára. Ilyen a hősök birkózása, ami mesékben könnyen felhasználható volt az ellenfelek küzdelmére, a Szent László legendában pedig egyszerűen továbbélt. A nap-hold „megszerzése” meséinkben tökéletes „teremtés-elképzelés”, balladában már csak a „Szálláskereső Jézus” fejénél feltűnő nap és hold formájában jelenik meg.

De kialakultak teljes balladák is ebből az epikából. Legtökéletesebb közöttük a Barcsai-történet, amely mint a házasságtörés büntetése tökéletesen beleillett a ballada témakörébe, csak el kellett hagyni az ismétlődő részeket, a táltos ló szerepét – amit az anyját eláruló kisfiúval helyettesítettek be – s le-tömörítve készen állt az egyik legdrámaibb magyar – sőt európai – ballada.

Már kevésbé volt egyszerű a „Budai Ilona” – a gyermekét elhagyó anya lelki összeomlását bemutató – ballada kifejlődése: ezt egyrészt ugyanannak az epikus magnak kétféle megfogalmazásából és egy mesében továbbélő motívumból alakították ki. Nálunk is többféle megoldása van a változatokban. Leghatásosabb az a moldvai szöveg, amely azt a keleti változatot tartotta fenn, hogy az elhagyott gyermeket farkasok veszik oltalmukba, akik megszegyenítik a gyermeket kereső anyát.

Már Berze Nagy meglátta a keleti párhuzamait annak a fogalmazási részletnek, ami az „Angoli Borbála” öngyilkosságra készülő szeretője szájából hangzik el: „Vérem a véreddel egy patakot mosson!” Ehhez további párhuzamokkal járultam hozzá. S megtaláltam egy másikat is: a hős harcának azt a jellemzését, hogy „Egy elemben gyalogösvényt vága, Visszajövetiben szekérutat csapa”. S már nem is a szibériai hősköltészetből maradt fenn a „Kőműves

Kelemen” motívum, hanem a Kaukázusból, már a balladához közelebbi építő-áldozat-történetben, ahol a pénzért saját feleségét feláldozó kőművest bünteti az elbeszélés. Itt már csak rövidíteni kellett a magyar ballada megalkotójának.

A mesében teljes összefüggő epikumot a nap-hold visszaszerzési történeten kívül egyedül a „Möndölöcskék”-ről szóló alvilágjárásban tudtam kimutatni. Az viszont talán a legfontosabb és legmeglepőbb egyezéseket tartotta fenn a szibériai epikából. És nagyban befolyásolta még a 14. századi Tar Lőrinc „pokoljárásának” elképzeléseit is.

Annál több részlet-egyezés került elő meséinkben: a hatlábú táltosló, a hősök birkózásának az a változata, ahol a fölemelt ellenfeleiket egymás után mind mélyebbre verik a földbe, továbbá a sárkány elképzelése többfejű, lovas ember formájában, végül a világ végén levő Akastyánhegy. De két szöveg-emlékünk nem változott sem balladává, sem mesévé, hanem igen lerövidült legenda-formában őrzi a szibériai történetet: a Szent László legenda, amit latin tartalmi kivonatból ismerünk, és a „Kerekcs Izák” valamint változata, a göcseji eredetmonda, amelyek harc előtt alvó, majd az ellenség közeledtére felköltögetett vitéz harcáról szólnak.

Mindez a balladai, mesei és legendai fennmaradás arról is tanúskodik, milyen mélyen éltek ezek az epikus elemek a középkor végéig a magyar hagyományban. Együttal a két utolsónak említett legendaváltozat hosszú továbbélésére mutatnak azok a Szent László legendát ábrázoló képek, amelyek a kiindulást adták ezeknek a szövegeknek fölfedezéséhez, s amelyek ezt a sokáig tartó fennmaradást a 16. századig pontosíthatóan bizonyítják.

Ez tehát az a kép, amit én tudok nyújtani ebben a most minket érdeklő témában. S ha hozzágondoljuk a velem együtt indult vagy előttem dolgozók eredményeit: László Gyula, Lükő Gábor meglátásait, a sajnos már eltávozott Diószegi sámankutatásait, vagy az előttünk járókét: Berze Nagy, Solymossy fölfedezéseit, akkor azt mondhatom: Íme, ami eddig volt, íme az eddigi eredmények, íme a múlt. A következőknek a feladata ezt megbírálni és továbbfejleszteni. Vagyis várjuk az újabb eredményeket: a mát és a holnapot, vagyis a jelent.

VARGYAS LAJOS TÉMÁRA VONATKOZÓ MUNKÁI:

1. 1947: Keleti elemek a magyar néphitben. *Antiquitas Hungarica* I: 1: 81–83.
2. 1950: Ugorszkij szloj v vengerszkoj narodnoj muzüke. *Acta Ethnographica* 1: 161–196.
3. 1953: Ugor réteg a magyar népzeneben I–II. In: SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes (szerk.) *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapján.* (Zenetudományi Tanulmányok I.) Budapest, 611–657.
4. 1954: Adalék a siratódallam eredetéhez. *Új Zenei Szemle* 5: 46–47.
5. 1959: Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kömvés Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő* 41: 5–73.
6. 1960: Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter III. Die Herkunft der ungarischen Ballade von der eingemauerten Frau. *Acta Ethnographica* 9: 1–88.
7. 1960: Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* LXXI: 479–523.
8. 1961: Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter II. Das Weiterleben der landnahmezeitlichen Heldenepik in den ungarischen Balladen. *Acta Ethnographica* 10: 241–294.
9. 1961: Szibériai hősenek-elemek a magyar mesekincsben. *Néprajzi Közlemények* VI: 1: 3–15.
10. 1963: Keleti párhuzamok Tar Lörinc pokoljárásához. *Műveltség és Hagyomány* V: 37–54.
11. 1966: Eastern Analogies of Lörinc Tar’s Descent to Hell. *Acta Ethnographica* 15: 301–318.
12. 1967: Totenklage und Vorgeschichte der Ungarn. In: FINSCHER, Ludwig – MAHLING, Christoph-Helmut (szerk.) *Festschrift für Walter Wiora.* Kassel, 623–627.
13. 1977: Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban. *Történelmi Szemle* XX: 1: 107–121.
14. 1978: A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. In: HOPPÁL Mihály – ISTVÁNOVITS Márton (szerk.) *Mítosz és történelem.* (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.) Budapest, 15–28.
15. 1980: A magyar zene őstörténete I–II. *Ethnographia* XCI: 1–34.; 192–236.
16. 1978: Protohistoire de la musique hongroise. *Studia Musicologica* 20: 1: 3–73.
17. 1980: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In: MEZEY László (szerk.) *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Budapest, 9–18.
18. 1983: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához. *Ethnographia* XCIV: 296–302.
19. 1988: A magyar zene őstörténete. In: RAJECZKY Benjamin (szerk.) *Magyarország zenetörténete I. Középkor.* Budapest, 15–57.
20. 1990: A magyar népköltészet és népzene honfoglalás előtti rétegei. *Magyar Tudomány* XXXV: 3: 272–276.
21. 1990: A magyar népzene tanúsága és a baskíriai őshaza. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XV: 213–220.
22. 1988a: A hősenek maradványai népköltészetünkben. In: VARGYAS Lajos (főszerk.) *Magyar népköltészet. Magyar Néprajz* V. Budapest, 398–413.
23. 1988b: Lírai népköltészet. In: VARGYAS Lajos (főszerk.) *Magyar népköltészet. Magyar Néprajz* V. Budapest, 427–565.

NÉPSZERŰ FELDOLGOZÁSOK

1. 1967: Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai a néphagyományban. *Magvető-almanach* 273–312.
2. 1975: Hősének. *Világirodalmi Lexikon* IV. Budapest, 613b–616b.
3. 1979: A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. *Kortárs* 1: 127–136.; *Látóhatár* február: 135–156.
4. 1983: A magyar népzene honfoglalás előtti rétegei. *Forrás* 15: 7: 52–56.
5. 1990: Hősök birkózása a magyar és keleti hagyományban. *Forrás* 22: 1: 61–67.
6. 1991: Keleti örökség a magyar folklórban. In: BALÁZS Géza (szerk.) *Magyar néphagyomány – európai néphagyomány*. (A magyar Néprajzi Társaság 100. és a szervezett néprajzi gyűjtő-mozgalom 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásai.) Budapest – Debrecen, 39–44.
7. 1991: Folklór és őstörténet. In: HALÁSZ Péter (szerk.) *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 27–31.
8. 1992: A magyar zene őstörténete (részletek). *Emberhalász* 1: 27–29.